

**Ziyâd Ali Cûde, İlmü'l-Hadis Beyne Menhecey Cumhuri'l-Ulemâ
ve'z-Zâhirîyeti'l-Muasira, (Darü'l-Feth, Ürdün, 2017, 84 sayfa)**

Ziyâd Ali Cûde tarafından yayımlanan bu eser hadis ilmi çerçevesinde cumhûrî'l-ulemânın ve çağdaş Zâhirîlerin usul ve yaklaşımlarını karşılaştırmalı ve eleştirel bir şekilde ele almaktadır. Bu eser bir mukaddime (önsöz), çağdaş Zâhirîlerin ulemanın ekseriyetine muhalefet ettiği on sekiz konu, sonuç ve kaynakçadan oluşmaktadır. Eseri değerlendirmedeki metodumuz, önce yazarın öne sürdüğü fikir ve buna bağlı olarak ele aldığı konular hakkında bilgi verilmesi, daha sonra bu fikir ve konuların doğruluğunun ve objektifliğinin değerlendirilmesi şeklinde olacaktır.

Yazar, eserin mukaddimesinde eseri yazma amacından söz etmektedir. Ancak amacını ve endişelerini dile getirmeden önce âlimleri muhaddisler ve fakihler olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Muhaddisleri ise hadis usul ve kaidelerine uygun hareket eden hadis uleması ve hadis ilminde sadece lafızların zâhirîni esas alarak hareket eden Zâhirî muhaddisler şeklinde bir ayrımına tabi tutmakta ve eserini bu ayrım özelinde telif etmektedir (s.8-9).

Müellif, eserini hadis ve hadis ilimlerini yüceltmek, sünneti yaymak ve bid'at ile savaşmak, sahih hadis ve hatta zayıf hadislerin kullanımlarını ve konularını belirlemek amacıyla yazdığını belirtmektedir. Ayrıca başta Nâsirüddin el-Elbânî olmak üzere Zâhirî muhaddislerin dayanaklarını çürütmek, cumhurun görüşlerini desteklemek gayesinde olduğunu da dile getirmektedir. Günümüz hadis talebelerinin Zâhirîyyeye meyilli olmalarını ve bid'at olarak gördüğü Zâhirîyyeye intisap etmelerinden endişe duyduğunu söylemektedir(s.10-15).

Çağdaş Zâhirîlerin cumhûrî'l-ulemâya muhalefet ettiği on sekiz konudan birincisinde müellif, sahih ve zayıf hadisten söz etmekte, itikadî ve fikhî konular dışında başka meselelerde de cumhur tarafından zayıf hadis ile amel edildiğini vurgulamaktadır. Zayıf hadislerin daha çok bir konuda var olan sahih hadisleri te'kid ve pekiştirme amacıyla kullanıldığını savunmaktadır. Ayrıca müellif Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241) "zayıf hadis re'yyeden evladır" sözü ile görüşlerini desteklemektedir. Ancak Zâhirî mezhebine mensup olanların -el-Elbânî (ö. 1999) gibi âlimlerin- zayıf

hadislerle gerek dinin asılları gerekse furu'u olsun hiçbir şekilde amel edilmemesi gerektiği görüşünü benimsediklerini söylemektedir (s.17).

İkinci konuda Zâhirîlerin, cumhurun hüküm istinbat metodu olan kıyas, maslahat ve sedd-i zerai gibi metodları caiz görmediklerini ve bunlarla hiçbir şekilde amel edilmemesi gerektiğini savunduklarını dile getirmektedir (s. 24).

Üçüncü konuda müellif, Zâhirîlerin sahihliği cumhur tarafından kabul edilen Kütüb-i Sitte, Ahmet b. Hanbel'in (ö. 241) *Müsned'i*, Mâlik'in (ö. 179) *Muvatta'sı*, İbn Hibban'ın (ö. 358) *Sahih'i* ve Hakim'in (ö. 405) *Müstedrek* adlı eserlerindeki hadisleri yeniden sahih veya zayıf hükmünü vererek değerlendirmeye çalıştıklarını söyleyerek yapılan yanlış dile getirmektedir (s. 28).

Dördüncü konuda cumhurun hadislerin mana ile rivayetine verdikleri cevaza karşın Zâhirîlerin mana ile rivayetin Hz. Peygamber'e yalan isnad etmekle eş değer olduğunu savunarak cevaz vermediklerini nakletmektedir (s. 30).

Beşinci konuda müellif, cumhur için hadislerin anlam ve maksadı öncelikli mesele iken buna karşın Zâhirîlerin daha çok şekil ve lafızlara bağlı kaldığını dile getirmekte, el-Elbânî (ö. 1999) ve başka âlimlerden örnekler vererek anlamadıkları konuları bid'at diye adlandırdıklarını aktarmaktadır (s. 35).

Altıncı konuda Zâhirî muhaddislerin bir hadise zayıf olduğu hükmünü verdikten sonra cumhurun aksine hiçbir şekilde hadisi destekleyecek mütâbi' ve şevâhid türü rivayetlere bakmadıklarını aktarmaktadır (s. 39).

Yedinci konu olan cerh ve ta'dil konusunda müellif, cumhura göre ulemanın tezkiye ettiği yani adil ve sika olarak değerlendirdiği bir râvi hakkında bir veya birkaç münekkidin cerh ifadelerinin bu kişinin cerh edilmesine sebep teşkil etmediğini söylemektedir. Zâhirî muhaddislerde durumun böyle olmadığını ve bu konuda cumhura muhalefet ederek cerhi dikkate aldıklarını söylemektedir (s. 40).

Sekizinci konuda cumhurun bir hadisin sahih olarak ele alınması için hem isnad hem metin açısından sağlam olup, dinin asılları ve icma'a muhalif olmamalı görüşünün Zâhirî muhaddisler tarafından kabul görmediği ifade edilmektedir. Zahirîlere göre bir hadisin sıhhati öncelikle

isnadın sağlamlığından geçtiği için isnadının muttasıl, adil ve sikalardan oluşması gerekmektedir (s. 41).

Dokuzuncu meselede Zâhirîlerin klasik dönem eserler ile muhaddislerin görüş ve yaklaşımlarına cumhurun aksine pek değer atfetmedikleri, daha çok el-Elbanî'nin (ö. 1999) bir hadisi sahih veya zayıf olarak telakki etmesini esas alarak hareket ettiklerini söyleyerek bu konudaki metotlarını eleştirmektedir (s. 53).

Onuncu meselede bir hadisin sahihliğinin ve zayıflığının göreceli olması konusunda cumhur, bir âlimin sahih veya zayıf olarak değerlendirdiği hadisle amel noktasında bunun sadece o âlim için bağlayıcı olduğunu kabul ederken, Zâhirî muhaddislerde bu pek makbul görülmemektedir. Nitekim zayıf bir hadisle hiç kimsenin amel etmemesi gerektiğini aynı şekilde sahih bir hadisin ise ameli gerektirdiğini savunduklarını söylemekte ve eleştirmektedir (s. 54).

On birinci meselede, bir diğer ihtilafli konuda cumhurun Arap dili, Kur'ân-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in hadislerinde mecaz kullanılmasını makul görmesine karşın Zâhirîlerin bahsedilen bu konularda kesinlikle mecaz ifadeler bulunmadığını savundukları yazar tarafından dile getirilmektedir (s. 55).

On ikinci konuda ise müellif, cumhurun kabul ettiği ve savunduğu, bir mezhebe ittiba ve o mezhebin imamını taklit konusuna Zâhirîler tarafından muhalefet edilerek ittiba ve taklidi caiz görmediklerini nakletmektedir (s. 57).

On üçüncü meselede müellif, Zâhirîlerin sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn sözleri ile Kur'ân ve Sünneti birbirinden ayrı düşündüklerini söyleyerek cumhura muhalefetlerini dile getirmektedir (s. 60).

On dördüncü konuda ise yazar, Zâhirîlerin rical ilmi ile ilgilenmedikleri konusunda ithamda bulunmaktadır. Yazara göre cumhurun ilgilendiği ve değer verdiği rical ilmi ilimlerin en büyüğüdür (s. 61).

On beşinci meselede ise Zâhirîlerin hadisleri anlamada yüzeysel ve küçük şeylerle hem kendilerini hem de ümmeti meşgul ederek cumhura hadisleri anlamada ve yorumlamada muhalefet ettiklerini dile getirmektedir (s. 64).

On altıncı meselede yazar, cumhurun hadisleri anlamada ittifak edilen konularda amelin gerektiği ancak ihtilaf edilen konularda ise kişilerin mazur görülmesi gerektiği görüşünde olduğunu nakletmektedir. Nitekim

hadislerde sıhhat meselesinin subjektif olduğu bilinmektedir. Ancak Zâhirî muhaddislerde durum bu şekilde değildir. Onların kendi yaklaşımlarına taassup düzeyinde bağlı olduklarını ve yegâne doğrunun kendilerinde olduğunu söylemektedir (s. 67).

On yedinci meselede ise Zâhirî muhaddislerin hadis-i nebevîyi anlamada selef-i sâlihînin anlama metotlarını kendilerine metod olarak belirlediklerini ve hadisleri anlamada cumhurun aksine zaman, mekân ve şartları göz önünde bulundurmadıklarını söylemektedir (s. 69).

On sekizinci meselede yazar, tasavvuf ehlini iki kısma ayırmaktadır. Birinci kısım tasavvuf ehli temel hareket noktası olarak Kur'an ve sünnetin zahirini benimseyenler, diğer kısım ise Kur'an ve sünnetin batınî anlamlarını benimseyenlerdir. Yazar bu açıklamalarından hemen sonra asıl konuya gelerek iki gruptan sadece birincisini makbul gören cumhurun aksine Zâhirîlerin tasavvufun her şeklinin merdûd olduğunu ve şiddetle karşı çıkılması gerektiğini savunduklarını dile getirmiştir (s. 71).

Sonuç kısmında bazı ulemanın, Zâhirîlerin gerek icmâ ehlinen gerekse muteber bir mezhep sayılmamaları gerektiği kanaati taşıdıklarını söylemekle beraber hadis ilminin Zâhirîlerden alınmaması gerektiğini, hadisçilerin hadis ilmine hizmet ettiklerini ancak ümmetin önderlerinin fukahadan müteşekkil olduğunu söylemektedir (s. 71).

Eserin muhteva değerlendirmesi ile ilgili şunları söyleyebiliriz: Yazarın konuya ön yargı ile yaklaştığı mukaddimedeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buna bağlı olarak Zâhirîleri bid'at ehli olarak görmesi ve onlardan uzak durulması gerektiği yaklaşımı, onun ne kadar objektiflikten uzak bir anlayışa sahip olduğunun en açık göstergesidir. Nitekim gerek birçok tarih kitaplarında gerekse diğer kitaplarda Zâhirîliğin Sünni bir mezhep olduğu kabul edilmektedir. Mesela Makdisî (ö. 390), "*Ahsenü't-Tekâsim*" adlı eserinde onlardan bahsederken Bağdat'ta Hanbeli mezhebinin yaygınlaşmasından önce Sünni mezheplerden dördüncüsü olarak kabul edildiğini ve özellikle o dönemde Zâhirîliğe mensup kişilerin yoğun olduğunu söylemektedir.¹ Ayrıca yazar, mukaddimede çağdaş Zâhirîlerden kimi kastettiğini beyan etmeyecek muamma bir okyanusa girmiştir. Bazen el-Elbani özelinde bazen de Zâhirîlik özelinde onlara yüklenmektedir. Ancak gerek konu ile ilgili yapılan çalışmalar gerekse yaptığımız

¹ Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Kitâbü ahseni't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-eqâlîm*, (Kahire: Mektebü'l-Medbuli, , 1411/1991), 10. Ayrıca mezhebin varlığını sürdürdüğü yerler için kitabın tamamı incelenebilir.

araştırmalara dayanarak el-Elbanî'nin metod olarak Zâhirîlerle benzerlik teşkil etse de Zahirî mezhebine intisap etmediği kanaatindeyiz. İleride de görüleceği gibi yazarın çağdaş Zâhirî isimlendirmesi ile bazen el-Elbani ve çağdaşlarını, bazen gerçek anlamda Zâhirî mezhebi temsilcileri olan Davud ez-Zâhirî ve İbn Hazm'ı, bazen de Selefilere kastettiğini ya da bunların fikirlerini kendi yorumunu da katarak Zâhirîlere mal ettiğini görmekteyiz.

Yazar, ele aldığı konuların birincisi olan Zâhirîlerin zayıf hadisle amel meselesinde ileri sürdüğü fikirde kısmen haklı olmakla beraber bu görüşü savunanların yalnızca Zâhirîler olmadıklarını gözden kaçırmış olmalıdır.² Bir sonraki konu olan Zâhirî mezhebinin temel çıkış noktası olan kıyası kabul etmemesi ile alakalı kanaatimiz, rey özelinde kıyası kabul etmemek ne kadar bir uç nokta ise rey kullanmanın da diğer bir ucu temsil ettiğiidir. Birinin reddi diğerinin de reddinin gerektirir.

Yazar, diğer bir konuda ise Zâhirîlerin Kütüb-i Sitte, Ahmed b. Hanbel, Mâlik, Hâkim en-Nisâbûrî ve İbn Hibbân'ın eserlerini mutlak otorite olarak kabul etmemesinden yakınır ancak kanaatimize göre mutlak otoriteye sahip Kur'an-ı Kerim dışında hiçbir kitap yoktur. Bu müelliflerin kendi belirledikleri şartlara bağlı olarak telif ettiklerini, buna bağlı olarak birinin eserine aldığı hadisi diğerinin almadığını görmekteyiz.³ Ayrıca bu müelliflerden bazılarının şartları ittifakla kuvvetli iken İbn Hibbân ve Hâkim gibi mütesahil olarak kabul edilen kişiler de mevcuttur.⁴ Bundan mütevellit herhangi bir müellife itiraz etmenin eleştirisi sebebi olmaması gerektiği kanaatindeyiz.

Mana ile rivayete gelince yazarın da dediği gibi Zâhirîler tarafından mana ile rivayet makbul değildir. Ancak Zâhirî hadis külliyyatının varlığı bu anlayışın tersini göstermektedir. Bu külliyyatı oluşturan hadislerin hepsinin lafzen rivayet edildiği düşünülmemelidir. Her ne kadar onlara göre mana ile rivayet caiz değilse de "Hz. Peygamber'in her hadisi sadece bir yerde, bir zamanda ve bir defa olmak koşulu ile söylemediği yaklaşımında bulunarak

² İbn Hazm, *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*, tahk. Yusuf el-Bikâ'î, (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002), 2: 222; Muhammed Cemaleddin el-Kasîmî, *Kavâidü'd-tahdis*, tahk. Mustafa Şeyh Mustafa, (Beyrut: Müessesetü'r-Risaletü'n-Nâşîrîn, 1433/2012), 165.

³ Dârekutnî'nin telif ettiği *Kitâbü't-tetebbu'* adlı eserinde Buhari ve Müslim'in *Sahih*'lerine aldıkları hadislerin bazılarını illetli olarak değerlendirdiği ve bu konuda zikrettiğimiz eseri yazdığı bilinmektedir.

⁴ İbn Hibban ve Hakim En-Nisaburi ile ilgili geniş bilgi için bkz. el-Leknevi, Muhammed Abdulhayy, *El-Ecvibetü'l-fâdila*, tahk. Abdulfettah Ebu Gudde, (Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye, 1403/1983), 86-87.

ancak bu şekilde cevazına hükmedilmiştir” şeklinde açıklama yapması yazardan beklenmektedir.⁵

Yazarın Zâhirîleri eleştirdiği diğer bir konu ise hadisi anlamadaki sıkıntılarıdır. Yazara göre Zâhirîler, kendileri gibi düşünmeyenleri bid’at ile suçlamaktadırlar. Fakat böyle bir değerlendirmede bulunmak birkaç Zâhirî âlimin görüşünü Zâhirîlerin hepsine teşmil etmektedir. Bizler bunun sebebini başta da zikrettiğimiz gibi yazarın çağdaş Zâhirîlerle kimi kastettiği konusundaki belirsizliğe bağlı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim yazarın Zâhirîleri itham ettiği kendileri gibi düşünmeyenleri bid’at ile suçlama tavrına selefi görüşlerde rastlamaktayız.⁶ Zâhirîlerden sadece İbn Hazm (ö. 456) bu tavrı üslup yönü ile sergilemektedir.⁷

Diğer bir konu olan Zâhirîlerin hadislerde mecazın kullanımını kabul etmemesi meselesinde yazarın bahsettiği gibi bir durumun söz konusu olmadığı düşüncesindeyiz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zâhirîlerden herhangi bir âlimde bu konu hakkında olumsuz yaklaşıma rastlanmamıştır. Fakat Ebû Bekir Muhammed b. Davud ez-Zahirî’de (ö. 297), Kur’an’da mecazın kullanılmasının muhal olduğu görüşü mevcuttur. Bu fikir ise Allah’ın (c.c) söyleyeceği şeyi açıkça söylemeye muktedir olduğuna dayanarak savunulmuştur.⁸

Hadis ricali konusunda Zâhirîlerin de kabul ettiği görüş, müfesser cerhin makbul olduğudur. Zâhirîleri rical bilgisine sahip olmamak ile suçlamak İbn Hazm (ö. 456),⁹ İbn Kayserani (ö. 507)¹⁰ ve Ebu’l-Futuh el-Humeydi (ö. 488)¹¹ gibi rical ve biyografi âlimlerinin Zâhirî olduklarından habersiz olmayı gerektirmektedir.

⁵ Sadece lafzen rivayeti caiz görenler için bkz. Yücel, Ahmet *Hadis Usulü*, (İstanbul: İfav Yayınları, 2012), 87; ayrıca Zâhirî mezhebine mensup Endülüslü âlim ve mütefekkir İbn Hazm’ın telif ettiği ve elimizde bulunan *el-Muhalla bi’l-asar* adlı hacimli hadis külliyyatının varlığı da bize lafzen rivayeti caiz görmeden hadis rivayeti ile işgal edilebileceğini göstermektedir.

⁶ Mehmet Zeki İçcan, *Selefi Akımların İslam Algısında Zâhiri-Lafzi Yorumun Yansımaları, Zâhiri Ve Selefi Din Yorumu Çalıştay ve Sempozyum Kitabı*, ed. Sönmez Kutlu, (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2019), 125; ayrıca ayrıntılı bilgi için bu konu ile ilgili sempozyumun diğer tebliğlerine de bakılabilir.

⁷ Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nubelâ*, thk. Şuayb Arnavut, (Beyrut, Müessesetü’r-risale, 1405/1995). 18: 199; Abdullah Karahan, *İbn Hazm’ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen Yönlerinin Onun Tenkitçi Kimliğine Etkisi - El-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme -*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,16/1(2007), 123.

⁸ Abdulttalip Arpa, “Zâhirilik Ve Mecaz- İbn Hazm Örneği”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/25(2012): 44-63.

⁹ Yunus Apaydın, “İbn Hazm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), XX, 58-61.

¹⁰ M. Yaşar Kandemir, “İbnü’l-Kayserani”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), XXI, 109-111.

¹¹ Ahmet Yücel, “Humeydi, Muhammed b. Futuh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), XVIII, 358.

Son olarak yazarın Zâhirîlerin tasavvufa karşı takındıkları durum ile ilgili değerlendirmeleri izaha muhtaçtır. Çünkü Zâhirîlerin bu tavrı cumhurun tavrından farklı değildir. Nitekim Zâhirîler, temel ve vazgeçilmez iki kaynağı olan Kur'an ve Sünnetin zâhirî anlamlarını terk ederek batınî anlamlara yönelen kesim karşısında bir duruş sergilemiştir. Ancak anlatıldığı gibi Zâhirîler tasavvuf ehline bütünüyle karşı çıkmış değildirler. Böyle bir şeyi kabul ettiğimizde tasavvuf geleneğine mensup olup fıkıh ve amelde Zâhirî olan Ruveym b. Ahmed (ö. 303)¹² ve Muhyeddin İbn Arabî (ö. 638)¹³ hakkındaki bilgileri nasıl yok sayabilir veya görmezden gelebiliriz?

Sonuç olarak yazarın tam bir ön yargıyla, ihtilafı meseleleri iyi okumadan, ayırıştırmadan ve yeterli seviyede izah etmeden doğrudan Zâhirîlere mal ederek onları eleştirme ve onların bid'at ehli olduklarını gösterme çabasında olduğu söylenebilir. Objektiflikten uzak olan bu tür eserlerin ihtiyatla okunması gerektiği kanaati taşımaktayız.

Arş. Gör. Hüsamettin Kaya

Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi

Hadis Anabilim Dalı

491

¹² es-Sülemi, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Huseyn, *Tabakatü's-Sufiyye*, tahk. Mustafa Abdulkadir Ata, (Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), I: 61.

¹³ Muhammed Ebu Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikadî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, çev. Abdulkadir Şener, (İstanbul: Hisar Yayınları, 2017), 694; Şükrü Özen, *İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*, (yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1995), 81.

Kaynakça

- Arpa, Abdulmutalip. "Zâhirilik ve Mecaz- İbn Hazm Örneği". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/25(2012): 44-63.
- Ebu Zehra, Muhammed. *İslam'da Siyasi, İtikadî Ve Fikhî Mezhepler Tarihi*. çev. Abdulkadir Şener, (İstanbul: Hisar yayınları), 2017.
- İbn Hazm. *el-Fisâl fi-l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*. tahk. Yusuf el-Bikâ'î, Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1422/2002, II/222.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Selefi Akımların İslam Algısında Zâhirî-Lafzî Yorumun Yansımaları". *Zâhirî ve Selefi Din Yorumu Çalıştay ve Sempozyum Kitabı*. ed. Sönmez Kutlu, Kuramer, (İstanbul: 2019).
- Kandemir, M. Yaşar. "İbnü'l-Kayseranî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000, XXI, 109-111.
- Karahan, Abdullah. "İbn Hazm'ın Râvi Tenkidinde Eleştirilen YönlerininOnun Tenkitçi Kimliğine Etkisi-el-Muhallâ Çerçevesinde Değerlendirme-". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16/1 (2007), 121-152.
- el-Kasimî, Muhammed Cemaleddin. *Kavaidü'd-Tahdis*, tahk. Mustafa Şeyh Mustafa, Beyrut: Müessesetü'r-Risaletü'n-Nâşirün. 1433/2012.
- el-Leknevî, Muhammed Abdulhayy. *el-Ecoibetü'l-Fâdıla*, tahk. Abdulfettah Ebu Gudde. Beyrut: Mektebetü'l-İslamiyye, 1403/1983.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü Ahşeni't-Teķâsîm fi Ma'rifeti'l-Eķâlîm*. Kahire: Mektebü'l-Medbulî, 1411/1991.
- Özen, Şükrü. "İslam Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Sülemî, Ebu Abdurrahman Muhammed b. Huseyn. *Tabakatü's-Sufiyye*. tahk. Mustafa Abdulkadir Ata, Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Yunus Apaydın. "İbn Hazm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1999, XX, 58-61.
- Yücel, Ahmet. "Humeydi, Muhammed b. Futuh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1998, XVIII, 358.
- _____, *Hadis Usulü*. İstanbul: İfav Yayınları, 2012.
- Zehebî, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru A'lâmi'n -Nubela*, tahk. Şuayb Arnavut, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1405/1995.